

АСТРОНОМІЧНІ МОТИВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ІКОНОПИСІ

Марта ФЕДАК

*Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького
Львів 79007, пр.Свободи, 20*

Розглядаються основні астрономічні мотиви, котрі найчастіше зустрічаються в українському іконописі. Зроблено спробу систематизації астральних символів, а також пояснено їх іконографічне та богословське значення. Окрему увагу звернено на ікони Страшного суду, де найширше виявляється тогочасне уявлення про світ та небесну сферу.

Ключові слова: ікона, іконографія, астрономічні мотиви, Страшний суд

Іконопис набув поширення на українських теренах разом із прийняттям християнства з Візантії, під сферу впливу якої потрапили й інші східноєвропейські та близькосхідні країни. За своїми особливостями, які з однієї сторони диктував візантійський канон, а з іншої привносила творча уява маляра, українські ікони набули самобутніх рис, властивих тільки національному малярству, що вирізняє їх на тлі сакрального мистецтва інших країн візантійської традиції. Феномен ікони багатогранний, покликаний бути свідченням глибокої віри та духовності, й разом з тим залишається цінним джерелом для дослідження в історичному та мистецтвознавчому аспектах. Українська ікона є показником не тільки віри, але й багатой культури нашого народу. Вона потребує всестороннього вивчення усіх періодів її історії, оскільки стосується проблематики не лише образно-художньої мови чи іконографії, а й відображає культурні та релігійні процеси тогочасного суспільства. В особливий спосіб це простежується на прикладі творів так званих майстрів з народу, чий творчий потенціал не був обмежений канонами. Як зауважила дослідниця Віра Свенціцька, прикметною рисою українського іконопису є «його демо-

кратичний характер з виразним нахилом до народної творчості при безперечній наявності високої професійної культури»¹.

На основі збережених сакральних творів, котрі в основному походять з теренів Західної України, можемо скласти уявлення про історичний розвиток іконописної традиції на різних етапах її творення. З часів Київської Русі національний іконопис був зорієнтований на візантійські зразки, однак, у наступних століттях він зазнає істотних змін, запозичуючи нові елементи зі західноєвропейського малярства, або від східних країн, зокрема Балкан. З огляду на це, визрівали різноманітні стилістичні напрямки та школи, як високопрофесійних майстрів, так і самоуків.

Наукові дослідження українського сакрального мистецтва почалися щойно з початку ХХ ст. та тісно пов'язані із заснуванням митрополитом Галицьким Андреем Шептицьким Національного музею у Львові, що став найбільшою скарбницею української ікони у світі². Перші розвідки у царині церковного малярства належали першому директору Національного музею Іларіону Свенціцькому³. На сьогоднішній день українська ікона все ще залишається не достатньо вивченим явищем. Однак, останніми

Рис. 1. «Софія Премудрість Божа», друга половина XVI ст., с.Бусовисько, Львівська обл.

роками спостерігаємо пожвавлення дослідницьких процесів у цьому напрямку, зокрема, праці над каталогізацією музейних зібрань⁴. Разом з тим є потреба дослідження іконопису в його найрізноманітніших аспектах, де точкою дотику можуть бути різні наукові дисципліни, в тому числі й астрономія, адже у іконописних схемах знаходимо чимало астрономічних мотивів.

Відомо, що джерелами іконографії були біблійні та церковні твори, а також апокрифи із привнесенням у них астральних алегорій. Тематика зображення небесних символів в українському іконописі спеціально не досліджувалася, відомі лише поодинокі спроби їх систематизації⁵. У пропонованій розвідці звернемо увагу на основні зображення астрономічного характеру, що найчастіше зустрічаються на іконах, та їх семантику.

Ікона у своїй суті поєднує видимий та невидимий світ, а межею цих світів є небесна площина, позначена в іконописі астрономічними символами сакрального змісту. Їх велика кількість свідчить про космічно-есхатологічний вимір іконографічних сюжетів. Одним із таких символів є мандорла – мигдалевидне сяйво (італ. *mandorle* – мигдаль), що символізує небесну сферу, а разом з тим святість особи, котру в ній зображено. Мандорли зустрічаються різних форм, часто із тональною розкладкою синього кольору, що вказує на динаміку божественної енергії⁶. Найчастіше в мандорлі зображають Ісуса Христа, рідше Богородицю чи святих, як на іконах «Собор Богородиці», «Собор Архангела Михаїла»⁷, «Софія Премудрість Божа»⁸ та ін. Зображення на іконах Христа у небесному ореолі вказує на те, що являючись

Рис. 2. «Преображення Господнє», XIV ст., с. Бусовисько, Львівська обл.

Рис. 3. «Зішестя в ад», перша половина XVI ст., с. Вишенька, Львівська обл.

на землі, Він одночасно залишається частиною небесного царства. Такі зображення є обов'язковими, зокрема, для ікон «Преображення Господнього». Найранішим прикладом цього іконографічного типу в українському іконописі є ікона XIV ст. з Бусовиськ Львівської області. Христос тут представлений в оточенні еліпсоїдної блакитної мандорли, яка складається з концентричних кіл з гострими полюсами. Богословським сенсом цієї біблійної події є те, що Ісус Христос об'явив свою божественну природу перед апостолами на горі Тавор, поставши перед ними в оточенні небесного сйва. Характер-

но, що ту чи іншу іконографічну деталь кожен іконописець інтерпретує по-своєму, як, наприклад, на іконі «Преображення Господнього» XVI ст. з Поляни Львівської області, мандорла має вигляд зіркоподібних полюсів, вписаних у блакитне коло⁹.

В оточенні небесної мандорли зображений Христос також на іконах «Зішестя в ад», де Спаситель як переможець смерті сходить у глибини пекла, залишаючись при тому в ореолі небесної слави. На іконі зі с. Вишеньки першої половини XVI ст. переможний характер цієї сцени підкреслено сяйвом блакитного ореолу, на тлі якого Христос у дина-

Рис. 4. «Успіння Богородиці», 1547 р. с. Сміленьк, тепер Польща.

мічній поставі прийшов вивести із в'язниці смерті праведні душі.

Деяко інший характер зображення має мандорла у сценах «Успіння Богородиці», де Спас являється на похорон Богородиці, щоб забрати її душу до неба. Тут небесна півсфера часто заповнена ангельськими силами, що підсилює небесно-містичний характер цього дійства. Показовою пам'яткою є «Успіння Богородиці» із Сміленька 1547 р. майстра Олексія¹⁰. Цей тип зображень називають «хмарним Успінням», коли на зооморфного вигляду хмарах чудесним способом прибувають апостоли на похорон Богородиці з різних кінців землі. Вгорі композиції зображена ще одна мандорла, у якій сидить Богородиця на

Рис. 5. «Вознесіння», XV ст., с. Підгородці, Львівська обл.

престолі перед відкритими воротами до небесного царства.

В ореолі мандорли зображений також Ісус Христос на іконах «Вознесіння», де небесне коло часто підтримують два ангели, як на пам'ятці XV ст. із с. Підгородці¹¹. Богословсько-символічне значення цього зображення вказує на вознесіння Христа у славі, котре передує Його другому славному приходу¹².

Тріумфально-символічного сенсу сповнений образ Христа на іконах «Спас у славі»¹³. У цій іконографічній композиції Спас на престолі закомпонований у потрійне сяво із

херувимами та серафимами, а також престолами при підніжку, та символами чотирьох євангелистів по кутах. Такий тип зображення зумовлений темою прославлення Христа після Його воскресіння. Аналогії знаходимо із зображенням Спаса на іконах «Страшного суду»¹⁴.

Ще одним астрономічним символом в іконописі є сегмент неба, який також ототожнюють з мандорлою. Як правило, зображення небесної півсфери зустрічається у творах наративного характеру, як свідчення Божої присутності у тій чи іншій священній події. До прикладу, на іконах «Юрій Змієборець», де святий воїн перемагає змія, що є ідейною боротьбою добра над злом, Божу присутність символічно представлено небесною півсферою синього кольору (ікона XV-XVI ст. із Журавин)¹⁵. Такого вигляду сегмент неба набув з другої половини XV ст., а вже з середини XVI ст. під впливом західноєвропейського мистецтва, він має форму купчастих хмар¹⁶. На іконі з Воли Висоцької, кін. XVI – поч. XVII ст.¹⁷ у лівому верхньому куті композиції небо подано у вигляді хмар з простягнутою Божою рукою у жесті благословення, що вказує на безпосередню Божу участь у цьому дійстві.

Зображення небесної півсфери має різні форми, часто із трьома чи більше гострими променями. На іконі «Зішестя Св. Духа», середини XVI ст. з Поляни¹⁸ показано момент сходження Св. Духа у вигляді голуба, закомпонованого у небесному колі із зорями. Такого типу зображення неба є характерним для ікон «Богоявлення»; до прикладу: ікона першої половини XVI ст. зі с.Дальова¹⁹, де символічно представлено Пресвяту Трійцю. На ній вказує небесний сегмент, з якого виходить промінь з зображенням Святого Дуга у вигляді голуба у колі, а далі промінь розділяється ще на три, які опускаються на Спаса. Подібні зображення є на іконах «Різдва Христового»²⁰, де небесна півсфера, як алюзія до

Рис. 6. «Різдво Христове» (фрагмент), середина XVI ст., с. Трушевичі, Львівська обл.

саява Різдвяної зорі, також вказує на участь у цій містерії Пресвятої Трійці.

Важливим астрономічним мотивом в іконах є зображення небесних світил. Їх символіка певною мірою пов'язується із зображенням німбу над головою Христа. Німб насамперед є атрибутом святості особи, а тому його носіями є різні святі. Такого типу німби відносять до ряду мандорл. Однак, витокami іконографії німбу Спаса є ранньохристиянські зображення, де Христа ототожнювали із Сонцем. За словами св. Тертуліана, християн називали «сонцепоклонниками»²¹.

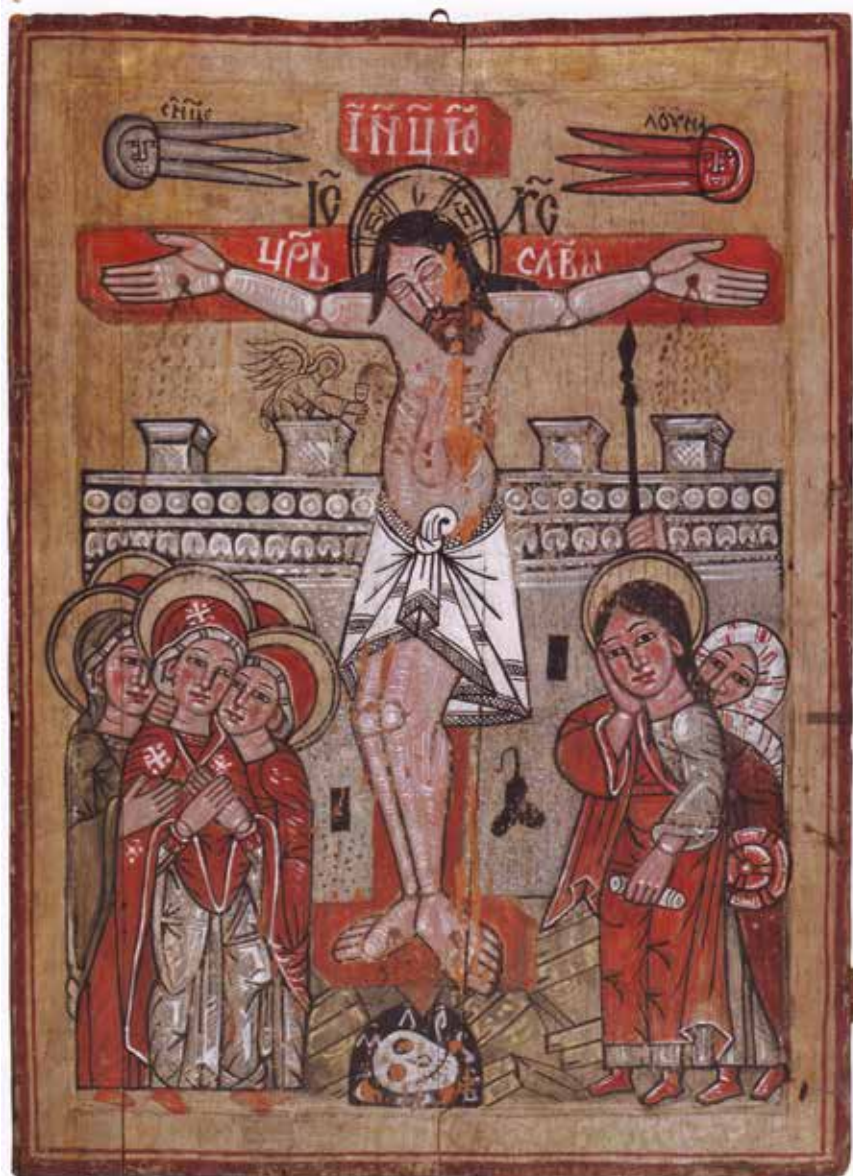

Рис. 7. «Розп'яття з пристоячими», кінець XVI – початок XVII ст., с. Новиці, Лемківщина

У літургійних текстах збереглося чимало порівнянь Христа із небесним світилом, де Його називають «Сонцем правди»²².

Зображення Сонця, Місяця та зір має в першу чергу есхатологічний характер. Типовими вони є для ікон «Розп'яття з пристоячими», «Страсті Христові» та «Страшний суд». У зображеннях, де є розп'ятий Спас, вгорі над хрестом часто бачимо Сонце та Місяць із персоніфікованими рисами. Червоним кольором

окреслено Місяць, а синім – Сонце. Апокаліптичне означення цих небесних світил базується на біблійних текстах (Одк. 6:12; Дії. 2:20), де говориться про те, що Сонце перетворилося в тьму, а Місяць у кров. До прикладу, такий варіант демонструє ікона «Розп'яття з пристоячими» із с. Новиці, що на Лемківщині, кінця XVI – початку XVII ст.²³ На інших зразках цієї тематики знаходимо різні варіанти трактування небесних світил²⁴.

Рис. 8. «Страшний суд», XV ст., с. Мишанець, Львівська обл.

Рис. 9. «Страшний суд» (фрагмент), XV ст., с. Мианець, Львівська обл.

На окрему увагу заслуговують ікони «Страшного суду», оскільки тут астрономічна тематика знайшла своє найширше відображення. Містично-есхатологічний зміст Останнього Божого суду виявляє середньовічні уявлення про кінцеву долю людства, де для праведників приготоване царство небесне, а для грішників – царство диявола. Основою для формування цієї іконографії слугували біблійні та апокрифічні тексти, твори богословів та Отців Церкви, а також, як було досліджено – астральна карта неба²⁵.

Ознакою кінця світу на іконах «Страшного суду» є небесний сувій в горі композиції; його на лету скручують два ангели, підставою чого є біблійні тексти (Одж. 6, 14). Цей сувій ще називають «картою неба», на якому розташовані різноманітні небесні світила. Одна з найдавніших ікон «Страшного суду» в Україні із Мшанця, XV ст. презентує візантійський варіант цієї іконографії, де тем-

но-синій сувій заповнений зорями, а Сонце і Місяць тут такого ж апокаліптичного типу, як і на іконах «Розп'яття». Тогочасні уявлення про те, як виглядає небо, тісно пов'язані із астрономічними картами, де крім світил, були позначені знаки зодіаку. У творі св. Івана Дамаскина «Точний виклад православної віри», автор описує світила та зодіакальні знаки, як частину небесної сфери²⁶.

Обізнаність у астральній тематиці була в часи Київської Русі, про що свідчить Ізборник Святослава, 1073 р., де на полях зображено дванадцять зодіакальних знаків. В українському іконописі ці символи зустрічаються на іконах «Страшного суду». Відомо чотири таких пам'ятки з зображенням зодіакальних сузір'їв: три із колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького і одна з музею української культури у Свиднику.

Найдавніша з їх числа – ікона «Страшного суду» 1560-х рр. з Долини Івано-Франків-

Рис. 10. «Страшний суд», 1560-ті роки, м. Долина, Івано-Франківська обл.

Рис. 11. «Страшний суд» (фрагмент), 1560-ті роки, м. Долина, Івано-Франківська обл.

ської області. Це вже хрестоматійна пам'ятка в історії українського мистецтва. Її автором прийнято вважати майстра Димитрія, звано-го за підписною та датованою 1565 роком іконою «Спас Пантократор»²⁷. «Страшний суд» з Долини представляє своєрідну композиційну схему цього іконографічного типу, де традиційна візантійсько-афонська редакція, доповнена новими іконографічними елементами, що визріли під впливом західноєвропейських та балканських зразків. Тут «карта неба» розділена на два окремі сувої, на одному – Сонце, на другому – Місяць; вони містять також по шість знаків зодіаку, зображених схематично. Знаки Скорпіон і Рак тут зображені як риби, а Козеріг та Овен різняться тільки формою рогів. Цікавим є також зображення Терезів у вигляді двох чоловіків, що тримають жердину.

Подібне композиційне вирішення «карти неба», що поділена на два окремі сувої, бачимо на іконі «Страшного суду» 1587 р. із Кам'янки-Бузької Львівської області²⁸. Пам'ятка збереглась фрагментарно, а тому можемо говорити лише про кілька вцілілих знаків. Наприклад, Стрілець тут має вигляд бородатого чоловіка із набедреною пов'язкою та луком у руках.

На «Страшному суді» останньої чверті XVI ст. з Раделич Львівської області²⁹ «карту неба» зображено у вигляді суцільного блакитного сувою з персоніфікованими Сонцем, Місяцем та знаками зодіаку між хмарами.

Деякі знаки зображено досить умовно, інші ж опрацьовані більш прецизійно. По центру сувою знак Терези та напис: «планеты небесные».

Ще однією пам'яткою, де зображено знаки зодіаку є «Страшний суд» із Руська Бистра, що зберігається у свидницькому музеї³⁰. Його авторство приписують майстру Олексію та датують твір серединою XVI ст. згідно дарчого напису на іконі «Успіння Богородиці» із Смільної³¹. Ікона «Страшний суд» збережена фрагментарно – ліва частина іконного щита. Таким чином, небесний сувій тут бачимо лише частково. Посередині у мандорлі – Бог-Отець, ліворуч – Сонце та зодіакальні знаки, зображені у подібний спосіб, як на іконі з Долини.

У цих пам'ятках є чимало спільного – як у іконографічній схемі, так і в образно-стилістичному вирішенні, де простежуються впливи, зокрема, балканського малярства. Ймовірно, орієнтація на мистецтво країн візантійської сфери впливу спричинила появу знаків зодіаку на українських іконах Страшного суду³².

На цьому астрологічна тематика ікон «Страшного суду» не закінчується. Тут і сегмент неба з якого падають під землю бунтівні ангели, і мандорла Христа-судді, а також зображення Бога Отця у славі небесного сяйва, або ж на хмарах, що з'являється на іконах з середини XVI ст.³³. Обов'язковими є також зображення Землі у сцені «воскресіння мер-

Рис. 12. «Страшний суд», 1587 р., м. Кам'янка-Бузька, Львівська обл.

Рис. 13. «Страшний суд» (фрагмент), 1587 р., м. Кам'янка-Бузька, Львівська обл.

тивих». У ранніх зразках вона має вигляд п'ятипелюсткової розетки, котру омивають водойми із персоніфікованими зображеннями водної та земної стихій; пізніше, як на іконі із Долини, Земля має вигляд горбистого масиву з водоймами.

Астрономічні мотиви зустрічаються у більшості іконописних творів та відображають тогочасні уявлення про світ. Окремі з них представлені символами, інші ж наближені до реалістичного трактування. Усі вони несуть передусім богословське навантаження та відіграють роль видимих знаків на означення небесної сфери. У нашій розвідці ми звернули увагу на основні астрономічні символи та їх інтерпретацію. Цей короткий огляд продовжить не лише дослідження

астрономічної тематики в українському іконописі, а й послужить ще однією складовою до вивчення сакрального малярства загалом.

¹Свенціцька В., Сидор О. Спадицина віків: Українське малярство XIV-XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів: Каменярь, 1990. – С. 5.

²Національний музей у Львові. 100 років: Альбом / Упорядн. М. Гелитович, Х. Маковецька, керівник проекту І. Кожан. – Київ: Родовід, 2005. – 312 с.

³І. Свенціцький. Галицько-руське Церковне малярство XV-XVI ст. Матеріали і замітки. – Львів, 1914.; Свенціцький І. Іконопись Галицької України XV-XVI віків. – Львів, 1928. – 102 с. – (Збірки Національного музею у Львові); Свенціцький-Святицький І. Ікони Галицької України XV-XVI віків. – Львів, 1929. – 135 с. – (Збірки Українського національного музею у Львові).

⁴Гелитович М. Українські ікони «Спас у славі». –

Рис. 14. «Страшний суд», остання чверть XVI ст., с. Раделічі, Львівська обл.

Рис. 15. «Страшний суд» (фрагмент), остання чверть XVI ст., с. Раделичі, Львівська обл.

Львів: Друкарські куншти, 2005. – 96 с.; Гелитович М. Богородиця з Дитям і похвалою: Ікони колекції Національного музею у Львові. – Львів: Свічадо, 2005. – 168 с.; Гелитович М. Святий Миколай з житієм: Ікони XV-XVIII ст. Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів: Свічадо, 2008. – 152 с.; та інші.

⁵Свенціцька В. Проблема тла в українській іконі // Наші дні. – 1942. – № 6. – С. 10-11.; Мисюга Б. Семіотичний образ природи в Галицькому іконописі XV-XVI століть // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – № 9 (14). – Львів: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, 2012. – С. 98-107.

⁶Кутковой В. О мандорле. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravoslavie.ru/jurnal/282.htm

⁷Міляева Л. за участю Гелитович М. Українська ікона

XI-XVII століть. – Київ, 2007. – Іл. 174, 300.

⁸Гелитович М. Ікони Старосамбірщини. – Львів: Свічадо, 2010. – Іл. 67 (76).

⁹Там само. – Іл. 53 (58), с. 133.

¹⁰Сидор О. Ікони майстрів Олексія і Димитрія в колекції Національного музею у Львові. З матеріалів до зведеного каталога збірок НМЛ // Літопис Національного музею у Львові 2000. – № 1 (6) – Львів, 2000. – С. 99-102.

¹¹Міляева Л. за участю Гелитович М... – Іл. 84.

¹²Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 194.

¹³Гелитович М. Українські ікони «Спас у славі»...

¹⁴Міляева Л. за участю Гелитович М... – Іл. 87, 155, 156, 156, 218.

¹⁵Міляева Л. за участю Гелитович М... – Іл. 117.

¹⁶Мисюга Б. Семіотичний образ природи в Галицькому

іконописі XV-XVI століть // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. - № 9 (14). - Львів: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, 2012. - С. 98.

¹⁷Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків... - Іл. 64.

¹⁸Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків... - Іл. 32.

¹⁹Міляєва Л. за участю Гелитович М... - Іл. 110.

²⁰Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків... - Іл. 33.

²¹Святській Д. Страшний судъ какъ астральная аллегорія. Историко-астрономическій экскурсъ въ область христiанской иконографіи. - СПб., 1911. - С. 14.

²²Там само.

Українське сакральне мистецтво з колекції «Студіон» / Автор-упоряд. о. д-р Севастіян Дмитрух. - Ч. II. У збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. - Львів: Срібне слово, 2008. - С. 58.

²³Міляєва Л. за участю Гелитович М... - С. 302, іл. 285; С. 335, іл. 326; С. 376, іл. 375.

²⁴Святській Д. Страшний судъ... - С. 14. Режим доступу: <http://www.vehi.net/damaskin/02.html> - (20 бер. 2014)

²⁵Сидор О. Ікони майстрів Олексія і Дмитрія... - С. 89-151.

²⁶Федак М. Датовані ікони Страшного Суду з колекції

національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. - Випуск 13. - С. 182-198.

²⁷Федак М. Іконографічні особливості ікони «Страшний Суд» (остання чверть XVI ст.) із Раделич // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. - Львів, 2012. - Вип. 9 (14) - С. 62-67.

²⁸Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища / Володимир Александрович. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. - Іл. 6.

²⁹Сидор О. Ікони майстрів Олексія і Дмитрія... - С. 89-151.

³⁰Зображення знаків зодіаку відомі у композиція «Страшного суду» інших країн. Румунії: <http://www.civota.ru/forum/message.php?id=3017581>; Грузії: <http://www.advantour.com/georgia/mtskheta/svetitskhoveli.htm>

³¹Гелитович М. Іконографічні особливості ікони «Страшного Суду» 1662 року із церкви Успіння Богородиці с. Медичичі біля Дрогобича в колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Апологет: Матеріали II міжнародної наукової конференції. - Львів, 2010. - С. 157